

ENA JANSEN

“Eva wat sê hulle?”

Konstruksies van Krotoa in Suid-Afrikaanse tekste

– rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de Zuid-Afrikaanse letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam op 11 april 2003¹

Mijnheer de Rector Magnificus, zeer gewaardeerde toehoorders,

Tachtig jaar geleden, in 1923, verdedigde Petronella van Heerden (1887-1975), de eerste Afrikaanstalige vrouwelijke arts, haar proefschrift aan deze Universiteit. Zij dankte “die Faculteit vir sy verlof om die proefskrif in [haar] moedertaal te mag saamstel.”² Als wij bedenken dat het Afrikaans pas twee jaar later, in 1925, het Nederlands zou vervangen als tweede officiële taal in Zuid-Afrika, realiseer je je hoe baanbrekend haar taalkeuze was.³ Een decade later, in 1934, promoveerde ook Elizabeth Conradie (1903-1939) in Amsterdam met haar in het Afrikaans geschreven proefschrift *Hollandse skrywers uit Suid-Afrika*.⁴ Uit haar inleiding citeer

¹ Mijn gesproken tekst wordt hier als hoofdtekst weergegeven. Aanvullingen zijn in eindnoten verwerkt. De Powerpoint illustraties worden hier niet opgenomen.

² Petronella van Heerden verdedigde *Die sogenaamde Adenomione van die ovarium* op 11 december 1923. Haar autobiografie, waarin ook haar jaren in Amsterdam wordt beschreven, is in twee delen verschenen.

³ Zie Steyn 1980, alsook “Die periode van die Eerste Afrikaanse Beweging (1875-1900)” en “Tweede Beweging en selfstandigwording (1900-1930)” in Kannemeyer, 1978. Voor overzichten van en deelstudies over de ontstaansgeschiedenis van het Afrikaans Hans en Theo du Plessis, reds, 1987; Raidt, 1991; Botha et al., reds, 1991; Olivier en Coetzee, reds, 1994; Ester en Van Leuvensteijn, reds, 1995.

⁴ Elizabeth Johanna Möller Conradie, geboren te Tulbach in Zuid-Afrika, promoveerde op 31-jarige leeftijd op 13 februari 1934 “des namiddags te 4 uur” op de eerste van een tweedelige “kultuur-historiese” studie. Deel twee werd postuum gepubliceerd. Bij de samenstelling van het tekstcorpus heeft zij zich “n enkele keer [. . .] deur estetiese maar gewoonlik in *sterk* mate deur kultuurhistoriese oorweginge laat lei.” Haar promotor was de Nederlandse literatuurhistoricus J.J. Prinsen. Zie voor een biografische schets De Villiers, in De Kock, red. 1968, p. 190-191. Terwijl Conradie met haar studie overwegend een chauvinistische doel had, zou Siegfried Huigen zestig jaar later, in 1996, in *De weg naar Monomotapa* teksten soortgelijk aan die van het corpus van Conradie bestuderen, maar dan “als voorstellingen van de werkelijkheid en vanwege hun vermogen percepties van de

ik de eerste paragraaf: "In Suid-Afrika leef daar twee siele, gevolglik twee tale, twee kulture naas mekaar [. . .]. My is dit maar om een van daardie siele, die skrywers van een van daardie groepe, een van daardie tale, een van daardie kulture te doen nl. die Hollands-Afrikaanse." ⁵ Elizabeth Conradie wil een "volledige vaderlandse geskiedenis uit Afrikaner-standpunt," geschreven door "'n Afrikaner wat deur geboorte en opleiding ons hele verlede van die eerste dag van die Volksplanting af, intuïtief aanvoel" (Conradie 1934: xix). ⁶ Zij was er vast van overtuigd dat zijzelf zo een intuïtieve en dus ware Afrikaner was. Als Afrikaner wilde Conradie de Engelsen overtreffen. Daarom benutte zij de anderhalve eeuw 'voorsprong' die de Afrikaners via hun Hollandse voorvaders op de Engelsen hadden. Deze hadden zich immers in 1652 al op Zuid-Afrikaanse bodem gevestigd terwijl de Engelsen pas rond 1800 kwamen. ⁷ "As dit ons werklik erns is met ons kultuurstryd, moet ons volk hom weer in die Hollandse periode van sy verlede terugvind, moet ons gees dwars oor die tydperk van verengelsing heengryp, moet ons vir ons inspirasie heeltemal teruggaan tot die dae van Jan Kompanjie, waarin die wortel en die stam van ons beskawing lê" (Conradie 1934: xxii). ⁸

werkelijkheid te vormen" (Huigen 1996).

⁵ Dat Zuid-Afrika een multicultureel en multitalig land is met veel meer dan twee culturen en twee talen, werd door Conradie in 1934 over het hoofd gezien, zoals door vele van haar tijdgenoten en generaties blanke Zuid-Afrikanen na haar. Conradie had alleen maar oog voor de "strijd" tussen het "Hollands-Afrikaans" en het Engels. Zie voor een postapartheidsperspectief De Kok, 1996; Alexander, 1996; Hofmeyr, 1996 en bijdragen tot Kriger en Zegeye, reds, 2001.

⁶ Anderson (1991) heeft overtuigend aangetoond dat individuen en culturele instanties subjectieve elementen aangrijpen om een nieuw-verbeelde nationale samenleving tot stand te brengen. Constructivistische identiteitstheorieën die de collectieve representatie van het verleden als een kernelement in het verbeelden, het 'imagineren' van een pas onafhankelijkgeworden land beschouwen, zullen in Conradies levenswerk dan ook een dankbaar studieobject vinden. De constructie van een bewust en exclusief gecreëerde blanke Afrikaner-geschiedenis rond grote momenten en grote mannen uit de 'eigen' volks-geschiedenis is vooral ook 'te danken' aan invloedrijke Afrikaner-historici zoals A.J.H. van der Walt, J.A. Wiid, A.L. Geyer, Anna Boëseken, D.B. Bosman, H.B. Thom, C.F.J. Muller en F.A. van Jaarsveld. Dat het verleden van Zuid-Afrika bij uitstek een verhaal is van diversiteit, verdeling en conflict en dat de representatie van het verleden van belangengroep tot belangengroep verschilt, brengt met zich mee dat het omgaan met het verleden tot op de dag van vandaag een omstrede, een zgn. 'contested' issue in Zuid-Afrika is. Zie Bredekamp, 1992; Comaroff en Conaroff, 1997; Keegan, 1998 en Verbeek, 1999 voor besprekingen van de verscheidenheid aan geschiedschrijvingsvertogen.

⁷ Zie Elphick, 1985; Elphick en Gilliomee, 1989.

⁸ Deze opmerking wordt ingeluid door de waarschuwing: "Op die taalvorm alleen kan ons nie langer gaan nie. Ons het ons blind gaan staar op die Afrikaanse *vorm* en vergeet dat dit die *gees* is wat lewend maak" (Conradie 1934: xxii). Huigen wijst erop dat Conradie "met behulp van het letter-geest topos in een toespeling op 2 Cor. 3 vers 6" ontsnapt aan het probleem dat het corpus teksten dat zij bestudeert niet in de nationale taal, het Afrikaans,

1. Identiteit, locatie, herkomst

Geïnspireerd door cultuurhistorische overwegingen heeft Elizabeth Conradie de in het Nederlands geschreven egodocumenten over Zuid-Afrika bekeken. Geen dagboek of brief, geen krantenlectuur of tijdschriftkunst is haar te min. Nijver als een mier doorzocht zij de archieven in Zuid-Afrika en Nederland. De bevlogen onderzoekster verzamelde materiaal dat zij vaak als “onbeduidend en konvensioneel” typeert, maar dat haar wel toegang verleent tot “die siel van ‘n volk wat teen ‘n groot oormag worstel om vir homself ‘n plek onder die sonnestelsel wat hom regmatig toekom te verower” (Conradie 1934: xxiv).

Het dagboek van Jan van Riebeeck⁹ met de “toon van egtheid en waarheid wat daaruit opklink” is voor haar het begin van de Afrikaanse letterkunde (Conradie 1934: 6). Dat motiveert ze zo: “Vir my loop daar ‘n onafgebroke Dietse draad van die *Dagboek* [. . .] af tot by die jongste Afrikaanse geskrif” (Conradie 1934: xxiv). Haar standpunt over dit beginpunt van de Afrikaanse literatuurgeschiedschrijving is ondertussen gemeengoed geworden.¹⁰

Elizabeth Conradie moet zeker geëerd worden voor haar gedreven inzet voor de studie Zuid-Afrikaanse letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam.¹¹ Er staan zes dozen met documenten over haar in het archief van het Suid-Afrikaanse Instituut. Tien jaar geleden heb ik ze met groot plezier uitgespit en vond van alles: correspondentie in verband met de Commissie voor het Suid-

is geschreven (Huigen 1996: 7). Huigen beweert m.i. terecht: “Dit is natuurlijk een retorische truc die een bijbelse hiërarchie (de geest gaat boven de letter) van toepassing maakt op een verhouding waar die hiërarchie in beginsel ontbreekt” (Huigen 1996: 7). Hij wijst er verder op dat Conradie voor het probleem of de Nederlandse geschriften uit Zuid-Afrika wel of niet tot de Afrikaanse letterkunde behoren, aanvankelijk onduidelijk is wat de doorslag geeft: bodem of volksziel, of een combinatie van die twee. Uit haar proefschrift blijkt dan dat de ‘bodem’ of wel de plek waar deze Nederlandse geschriften zijn ontstaan, voor haar het belangrijkste ‘schiftingscriterium’ is om teksten wel of niet tot die Afrikaanse literaire traditie te kunnen rekenen.

⁹ Van Riebeeck schreef zijn *Dagregister* tussen december 1651 en mei 1662. In de negentiende eeuw is die in drie delen uitgegeven door W.G. Brill (Utrecht/’s-Gravenhage, 1884-1893). De standaarduitgave werd verzorgd door Bosman en Thom, 1952-1957.

¹⁰ Zie Kannemeyer, 1978, p. 17-18.

¹¹ Conradie was geen hoogleraar in Amsterdam, maar wel een jaar lang ‘tijdelijk lector’ vanaf eind 1938 tot aan haar dood een jaar later. Zij ligt begraven op het Nieuwe Oosterbegraafplaats te Amsterdam. Conradie werkte als tijdelijke plaatsvervangster voor de Leerstoel toen professor Gerrit Besselaar in 1938 wegens zwakke gezondheid met lang verlof ging. Hij maakte een lange reis naar Zuid-Afrika, Indonesië en belandde uiteindelijk in Canada. Daar moest hij noodgedwongen een aantal jaren blijven, omdat de oorlog intussen was uitgebroken. Hij had op 9 oktober 1933 zijn intrede als ‘bijzonder hoogleraar Zuid-Afrikaanse taal-, letterkunde en geschiedenis’ gehouden aan de toen nog Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam. Zie verder Besselaar, 1933 en Veltkamp, 2003.

Afrikaanse Boek, menukaarten van diners gehouden door de Suid-Afrikaanse Studente-Vereniging (SASVIA) in Hotel Krasnapolsky, kopieën van voordrachten en radiouitzendingen, honderden officiële en persoonlijke brieven. Terwijl Doos 5 nog bol staat van de activiteiten die zij aan het ontplooiën was, draagt Doos 6 de titel "Overlijden en herdenkingen." Zij stierf onverwacht op 36-jarige leeftijd in 1939.¹² Wij als moderne onderzoekers kunnen zeker profijt hebben van de geschriften van Elizabeth Conradie.¹³

Twaalf jaar na haar dood kwam ik in Zuid-Afrika op de wereld, op 18 maart 1951. Zoals te lezen is in de oratie uit 1933 van de eerste hoogleraar Zuid-Afrikaanse letterkunde aan de UvA, dr. Gerrit Besselaar, besloten de Heren Zeventien van de VOC hier in Amsterdam *precies* driehonderd jaar daarvoor, op 18 maart 1651, een zogenaamd verversingstation aan de Kaap de Goede Hoop te stichten.¹⁴ Exact een jaar na mijn geboortedag zette ik mijn eerste triomfantelijke stapjes. Een pagina uit het familiearchief getuigt hiervan. Interessant is de datum die slaat op andere foto's op dezelfde pagina, 6 april 1952. Op de feestdag van de zogenaamde volksplanting werd ook onze familie met de camera vastgelegd.¹⁵ Het feit dat Jan van Riebeeck driehonderd jaar eerder, op 6 april 1652, in Tafelbaai was geland, dat belangrijk moment in de Hollands-Afrikaanse verbintenissen, werd kennelijk in ons gezin ervaren als een 'kodak moment,' als een moment dat het waard was herinnerd te worden.¹⁶

¹² Naast haar werk voor de leerstoel en het Suid-Afrikaanse Instituut dat op haar initiatief tot stand was gekomen, werkte zij aan deel 2 van haar studie over *Hollandse skrywers in Suid-Afrika*. De meeste Zuid-Afrikaanse studenten probeerden zo snel mogelijk Europa te verlaten toen de oorlog uitbrak en velen deden een beroep op Conradie om hen te helpen. Ook zij maakte plannen om terug te keren naar Zuid-Afrika. Zij had een benoeming tot hoofd van haar oude school, het Hugenate Universiteitscollege in Wellington, ontvangen en wilde in de kerstvakantie van 1939 haar taak in Amsterdam neerleggen. Zij vatte een ernstige kou, maar doordat zij erg vermoeid en overwerkt was, had ze weinig weerstand. De verkoudheid ontwikkelde zich tot een longontsteking. Binnen het tijdsbestek van enkele dagen stierf zij op 23 oktober 1939. Zie Veltkamp, 2003.

¹³ Huigens proefschrift uit 1996 is daar het belangrijkste voorbeeld van. Tot op de dag van vandaag is Conradie een inspirerende figuur. Zie Liebenberg, 1998.

¹⁴ Zie Besselaar, 1933, p. 21.

¹⁵ Zie Spence, 1988 en Spence en Holland, 1991. In haar aangrijpende boek *Family Frames* (2002), gaat Hirsch, vanuit een post-holocaust en postmodern perspectief, in geheel andere omstandigheden in op de relatie tussen persoonlijke en politieke geschiedenis van haar familie in het vooroorlogs Oostenrijk.

¹⁶ De herdenking van de 400-jarige landing van Jan van Riebeeck op de Kaap ging er op 6 April 2002 heel anders aan toe. Schutte somt de gang van zaken zo op: "On 6 April 2002, the South African government did not lay a wreath at the statue of the man who founded South Africa at Cape Town. On 20 March, there were no South African representatives at the official commemoration of the founding of the VOC in The Hague. Clearly the new South Africa does not feel the need to celebrate either the 6th of April or four hundred years

Het officiële, openbare leven in Zuid-Afrika werd tijdens de twintigste eeuw gedomineerd door de twee groepen waar Conradie het over had. Toen de Zuid-Afrikaanse Boerenoorlog in 1902 tot een einde kwam, kwam het noch bij blanke Engelsen, noch bij blanke Afrikaners op om zwarte mensen bij het nieuwe bestel te betrekken. In haar strijd om de rechten van het Afrikaans heeft ook Conradie géén gedachte aan deze uitsluiting gewijd. Zuid-Afrika had toen al consequenties van de Native Land Act van 1913 beleefd,¹⁷ maar protest ertegen was nog niet tot mensen als Conradie doorgedrongen. Na 1948 trok het 'thuislandenbeleid' met de beruchte *forced removals* nog meer wrede en waanzinnige grenzen door de dorpen, steden en afgelegen streken van het land. Op 2 februari 1990 kondigde F.W. de Klerk aan dat Nelson Mandela zou worden vrijgelaten. En uiteindelijk op 27 april 1994 konden alle Zuid-Afrikanen, wit en zwart, stemmen voor een volledig democratisch gekozen regering.¹⁸

Identiteit, locatie en herkomst zijn belangrijk in de politiek en in de literatuurbeschouwing, ook voor de individuele plaatsbepaling.¹⁹ Ondanks het feit dat mijn eerste stapjes geboekstaafd zijn in een verband met een Afrikaans volksfeest, verschillen mijn denkbeelden radicaal van die van Conradie. Zij koos ervoor alleen de "Hollands-Afrikaanse ziel" te propageren. Voor mij, in dit postapartheid en postkoloniale tijdperk, is zo'n begrenzing onhoudbaar.²⁰ Een zo groot mogelijke diversiteit van zielen, kleuren en talen wil ik betrekken bij mijn onderwijs en onderzoek van Zuid-Afrikaanse literatuur, en daar geeft de omschrijving van mijn leeropdracht mij gelukkig ook de gelegenheid toe.

In het volgende gedeelte zal ik mij richten op een zwarte vrouw, geboren in de zeventiende eeuw, die een opmerkelijke intermediaire functie heeft gehad en nog steeds heeft in de Zuid-Afrikaanse geschiedenis en literatuur.

of the VOC – which was, after all, an instrument of European expansion and a symbol of western supremacy. Jan van Riebeeck is no longer a founding father, but the man who, on 6 April 1652, brought colonial oppression, exploitation, dependency and apartheid to South Africa [. . .]. Today, discussions about Jan van Riebeeck in South Africa are not discussions about a man, but about a symbol; about perceptions and ideology" (Schutte 2003).

¹⁷ Zie Plaatje 1916 [1982] en artikelen in Bozzoli, 1983.

¹⁸ Zie voor een overzicht van de recente Zuid-Afrikaanse geschiedenis Davenport en Saunders, 2000, p. 559-703 en Ross, 2001, p. 198-241.

¹⁹ Er bestaat een omvangrijke hoeveelheid theoretische literatuur over dit onderwerp. Recente boeken waarin deze relaties met betrekking tot cultuur in Zuid-Afrika worden uitgewerkt, zijn Atkinson en Breitz reds, 1999; Zegey, red., 2001 en Erasmus, red., 2001.

²⁰ Zie Jansen, 1999, p. 162-186. Zie ook de oraties van mijn voorgangers: Besselaar, 1933, Louw, 1950 en Scholtz, 1959.

2. Constructies van Krotoa/Eva

De titel van mijn lezing is “‘Eva, wat sê hulle?’ oftewel ‘Eva, wat zeggen zij?’ Konstruksies van Krotoa in Suid-Afrikaanse tekste.” Deze invloedrijke Kaapse vrouw met haar twee namen, Krotoa en Eva, heeft haar plaats in de geschiedenisboeken te danken aan haar kennis van het Nederlands en van de machtspositie die zij daardoor verkreeg. In het volgende zal ik proberen aan te tonen dat Eva als tolk zelf bepaalde wat zij wel of niet doorvertelde, hoe en of zij de kloof van onbegrip die gaapte tussen de oorspronkelijke inwoners van de Kaap, de Khoikhoi²¹ en de nieuwkomers, de Hollanders wilde overbruggen.²² Kennis over haar ontleen ik in eerste instantie aan een formele archivale bron, het dagboek van Jan van Riebeeck gehouden tussen 1652 en 1662, maar ook aan andere teksten die weer op die bron teruggaan.²³ Jan van Riebeeck heeft bladzijden vol over Krotoa’s woorden, over haar “handelen ende wandelen” geschreven. Tot op de dag van vandaag komen er steeds nieuwe verhalen over haar bij. Krotoa vult onderhand een archief.²⁴

Mijn uitgangspunt voor onderzoek is dat zowel zogenaamd ‘feitelijke’ documenten als fictie constructies zijn. Vandaar dat ik ook de keurig bewaard gebleven VOC-documenten als verhalen lees die waarheden maken in plaats van simpelweg boekstaven, zo ook Van Riebeecks dagboek. De dagboekhouders onder

²¹ Ik kies voor deze steeds wijdverbreide spelling (met ‘Khoi’ als bijvoeglijke naamwoord en als benoeming van de taal). De spelling Khoekhoe (bijvoeglijk ‘Khoekhoens[e]’) is volgens sommige kenners van Nama-orthografie correcter. Zie Barnard, 1992; Smith en Pheiffer, 1993 en Kieskamp, 2000.

²² Ik refereer hier aan een van de oudste Afrikaanstalige gedichten, “Hoe die Hollanders di Kaap ingeneem het (vertel deur ou Danster, ’n Griekwa)” door S.J. du Toit (1847-1911). Het gedicht is voor Nederlandse lezers gemakkelijk terug te vinden in Komrij, 1999, p. 165-170.

²³ Zie Abrahams, 1996; Bloem, 1999; Boëseken, 1974; Bosman, 1942; Bredekamp, 1982; Conradie, 1998; Coetzee, 1998; Elphick, 1985; Kieskamp, 2000; Landman, 1996; Malherbe, 1990 en Sleigh, 2002.

²⁴ Als niets anders roept het archief, met haar ogenschijnlijke materialiteit, de illusie op dat de ‘waarheid over het verleden’ achterhaald kan worden. Foucault wijzigde de denkbeelden over het archief radikaal in 1970 en 1972. Hij wees erop dat het archief niet de som van teksten is die een bepaalde cultuur de moeite van het optekenen en bewaren waard acht. Het vertegenwoordigt ook niet simpelweg de instituties die opdracht geven tot optekening en bewaring. Het archief is een *systeem* van insluiting en uitsluiting, van *wetten en regels* die vorm geven aan wat wel en niet gezegd en gehoord mag worden. In zogenaamd feitelijke verhalen kan een natie zijn ficties instandhouden, in moralistische verhalen kan de reikwijdte van filantropische missies uitgewerkt worden, maar *altijd* speelt selectie en manipulatie een rol. Archieven in de zin van Foucault en postkoloniale theoretici, zoals Stoler, spreken tot de verbeelding omdat zij steeds weer oproepen tot interpretatie, tot vertaling van configuraties van macht. Het archief is een metafoor voor de verleiding en de begeerte die zoektochten naar een veronderstelde ‘waarheid’ en naar een imaginaire ‘oorsprong’ kenmerken. Zie Hamilton et al., 2002.

u weten dat vanwege tijdgebrek, maar ook om persoonlijk-strategische redenen, nooit alles wat men doet en denkt opgeschreven wordt. Een reden voor het selectief omgaan met 'de' waarheid, zelfs door een plichtsgetrouwe ambtenaar als Van Riebeeck, was verder dat hij wilde verhullen dat hij aan de Kaap veel méér deed dan zijn VOC-bazen voor ogen stond. Over zijn desperate pogingen om het land te 'temmen' zal hij heus niet alles hebben opgeschreven. Zijn 'veelschrijverij' kan zelfs een afleidingsmanoeuvre zijn geweest. Wat zijn de zogenaamde 'feiten' over Krotoa/ Eva? Ongeveer vier jaar voor de komst van Jan van Riebeeck was het VOC-schip *Nieuwe Haerlem* vastgelopen op het zand in de Tafelbaai. De bemanningsleden zaten bijna een jaar aan de voet van de Tafelberg te wachten voordat zij werden opgehaald. Vermoedelijk heeft Krotoa in die tijd al wat Nederlands van de gestrande matrozen geleerd. Haar oom Autshumao, of Chief Herry zoals hij zichzelf graag noemde, was trots op haar. Hij bracht zijn tienjarige zusterskind Krotoa naar het Fort van Jan van Riebeeck om daar tegen betaling van tabak, arak en brood op de kindertjes van de Van Riebeecks te passen.²⁵ Van Jan van Riebeeck weten wij dat Harry vrij snel terzijde werd geschoven en dat Krotoa een belangrijke rol kreeg in de onderhandelingen tussen de Hollanders en de inwoners van de Kaap.

Krotoa kreeg in het Fort de naam Eva en werd zo Hollands mogelijk opgevoed. In zijn dagboek tekende Van Riebeeck aan dat Krotoa dankbaar was voor het feit dat ze "bij de Commandeurs vrouw in huys was opgevoet, de tael geleerd ende oocq ten deele onse Godsdienst etc." (Bosman en Thom 1955 [dl II]: 451-452). Enkele dagen voor Van Riebeecks vertrek naar Malacca in 1662 werd Eva in het kerkje in het Fort gedoopt. Daar is zij ook in 1664 getrouwd met Pieter van Meerhoff, een Deense onderchirurgijn in dienst van de VOC.²⁶ Eva en Pieter hadden drie kinderen samen en woonden enkele jaren op Robbeneiland waar hij

²⁵ Deze weergave treffen wij aan in de roman *Eilande*, geschreven door de historicus en archivaris Dan Sleigh. Harry zou zich hebben gerealiseerd dat hij met zijn beetje Engels onvoldoende toegerust was voor een situatie waarin Hollanders zich permanent op de Kaap vestigden. Om toegang tot de Hollanders te krijgen, bood hij Krotoa als kinderoppas aan. Sleigh beschrijft dit zo: "'Kom, Krotoa. Ons gaan na die Hollander. Daar is 'n lekker vuur in hulle huis, en elke dag kry jy soetgoed om te eet'" (Sleigh 2002: 22). Aan de poort van het Hollandse fort werden ze tegengehouden. De situatie wordt als volgt beschreven: "Hy het die kind onder die afdak ingetrek en drie houe met sy kerie teen die swaar deur geslaan. Agter die deur het iemand geskreeu: 'Twee swartes voor die poort.' En van anderkant die binneplein het 'n ander stem geantwoord: 'Met of sonder vee?' En weer die uitkyker: 'Dis ou Herrie en die kind, korporaal.' Chief Harry vra vir Krotoa: 'Wat sê hulle?' 'Hy vra of ons beste het'" (Sleigh 2002: 22). Omdat Krotoa begrijpt wat de Hollanders tegen elkaar zeggen, heeft zij, zo klein als zij is, de meeste macht in de situatie. Dit is volgens de weergave van Sleigh het begin van haar loopbaan als tolk.

²⁶ Zie de Kock en Krüger, 1972, II, p. 790 voor biografische aantekeningen over hem.

de beheerder was. Begin 1668 werd van Meerhoff vermoord in Madagascar. Het nieuws bereikte de vereenzaamde Eva maanden later. Zij raakte in alle opzichten aan lager wal en stierf in 1674 op Robbeneiland, verstoten en ellendig. Zij is wel kerkelijk begraven.

Vanaf 1658 zijn er regelmatig inscripties geweest in Jan van Riebeecks *Daghregister* over Krotoa's optreden als tolk in onderhandelingen tussen hem en de Khoikhoi. Het is opvallend dat hij haar woorden vaak direct citeert. Op 2 juli 1658 is er bijvoorbeeld een uitwisseling in het Fort waarbij Eva en twee andere mannelijke tolken aanwezig zijn. Alleen háár woorden worden telkens direct weergegeven, zoals hier: "Maer de tolkinne Eva zeyde: 'Ick sal de rechte waarhey seggen.'" Van Riebeeck voegt daaraan toe: "'Dit sijn d' eygen woorden in Duyts van de [. . .] tolkinne gesproocken'" (Bosman en Thom 1955 [dl II]: 323). Van Riebeeck weet dat Eva als spion wordt beschouwd door haar eigen mensen. In 1658 rapporteert hij dat Krotoa "ronduyt" heeft verklaard dat haar oom Herry "den principalesten contramineur van d'E. Compagnie is ende haer voor een soubatster ofte flickfloyster²⁷ uytschelt, [. . .] [zeggende] dat se meer ten voordele van de Duytse als de Hottentoos spreeckt, ende seggende als se compt om yts te vertolcken: 'Siet, daer compt de Hollanders voorspraeck weder aen. Sij sal haer eygen lantsluyden wat praetjes ende leugens comen wijsmaecken, mitsgaders ten lesten altemalen noch verraden'" (Bosman en Thom 1955 [dl II]: 360). De commandeur realiseert zich dat zij ook een dubbelspion zou kunnen zijn. Hij – en ik met hem – sluit zeker niet uit dat "de tolkinne Eva" haar kennis, dus haar macht, gebruikt kan hebben om bepaalde zaken nu eens aan hem en dan weer aan de Khoikhoi door te geven op een wijze die haarzelf het beste uitkwam. Wat dat betreft is zij typisch een van de vrouwelijke "boundary markers of imperialism" waar Anne McClintock zo fascinerend over schrijft (McClintock 1995: 24).²⁸

²⁷ Iemand die zelf vertelt dat zij als "soebatter ofte flickfloyster" wordt omschreven, moet wel uitgekiend zijn. Ze blijkt feilloos te weten dat je anderen met taal kunt manipuleren. Het woord 'soebatten' is afgeleid van het Maleise woord *menyobat* wat 'aanpappen' betekent en komt reeds in 1641 in het Nederlands voor. *Sobat* is in het Maleis vriend, en de afleiding 'soebatten' betekent vleierend vragen, aanhouden om iets door vleierende woorden gedaan te krijgen. Boshoff en Nienaber (1967) voegen er in hun *Afrikaanse etimologieë* aan toe dat 'soebatter' 'vriendspeel' betekent. Je doet je dus voor als vriend terwijl je misschien heel onvriendelijke bedoelingen hebt. De Afrikaanse etymologen wijzen erop dat het woord reeds in het midden van de zeventiende eeuw in Zuid-Afrika is opgetekend. Het oudst bekende voorbeeld is aangetroffen in Jan van Riebeecks dagboek. Het woord 'flikflooiën' betekent volgens Van Dale "met baatzuchtige bedoelingen vleien." Als synoniemen staan 'kruipen' en 'flemen' aangegeven. *Afrikaanse etimologieë* beschouwt 'flikflooi' als een synoniem voor 'vlei' en 'soebatter' en vermeldt ook hier dat het woord uitgerekend bij Van Riebeeck voorkomt in de bovengenoemde inscriptie over Krotoa.

²⁸ Zie McClintock, 1995 over vrouwen als "the ambiguous mediators of what appeared to be – at least superficially – the predominantly male agon of empire" (McClintock 1995: 24).

Vreesloos en ongeremd overschrijdt Krotoa/Eva de koloniale grenzen van de gebieden die nog niet in kaart waren gebracht en die de Hollandse mannen alleen 'op expeditie' betraden.

Wat mij ook fascineert is dat de ambivalente Krotoa, tot ontsteltenis van de Hollanders, de eerste *cross-dresser* in Zuid-Afrika was.²⁹ Zij hadden haar de gebruikelijke Kaapse dracht voor vrouwen, een Maleise sarong en kabaya, aangereikt, maar Krotoa verruilde haar koloniale dracht voor een karos³⁰ wanneer zij ter wille van 'zakenreizen' en 'familiebezoek' uit de Hollandse enclave verdween. Commandeur Van Riebeeck schrijft: "wegh werpende haer reijne en nette clederen en daer voor in plaets gebruickende stinckende oude beestevellen gelijcq alle andere smeerige Hottentoose wijven doen" (Bosman en Thom 1955 [dl II]: 356). De Hollandse domesticatie lijkt slechts vat op haar te hebben als ze dat zelf wenst. Op 23 september 1658 vermeldt de Commandeur dat zij 's avonds "met fraye Duytse woorden ende beleeffde minnen [. . .] affscyt" neemt en dan buiten het Fort direct naar het "matten huysje" gaat waar zij "datelijcq weder de vellen aentrocq ende haer cleederen thuys sond om, wanneer se wederom bij de Commandeur's vrouw thuys quam, die weder aen te doen" (Bosman en Thom 1955 [dl II]: 377). Wat opvalt is dat Van Riebeeck hier tot tweemaal toe het woord "thuys" gebruikt en daarmee het Hollandse fort bedoelt waar Krotoa beschaafd zou leven. De latere 'morele ineenstorting' van Eva is dan ook vaak toegeschreven aan het verlies, niet alleen van haar beschaafde leermeesters maar ook van dit beschaafde thuis.

²⁹ Zie Garber, 1993. McClintock schrijft een fascinerend stuk over de negentiende-eeuwse Britse Hannah Cullwick waarin zij doorgaat op de theorieën van Garber (McClintock 1995: 133-180). Ik citeer enkele uitspraken die in verband met Krotoa van belang zijn: "What one can call sumptuary panic (boundary panic over clothing) erupts most intensely during periods of social turbulence"; "Sumptuary laws sought to regulate social boundaries by regulating the social legibility of dress. Yet sumptuary laws contain an internal paradox, for the fact that class and rank are made legible by the wearing, or not wearing, of 'cloth of gold, silk or purple' reveals the invented nature of social distinction, throwing into visibility the question of both the origins and the legitimacy of rank and power. The bits and pieces of colored cloth that are the legible isignia of degree are also permanently subject to disarrangement and symbolic theft. For this reason, the historical figure of the cross-dresser becomes invested with a potent and subversive power. As Marjorie Garber puts it in her groundbreaking book, the transvestite is 'the figure that disrupts'"; "Cullwick celebrated the peculiar freedoms of ambiguity rather than the fixity of one identity" (McClintock 1995: 174-175).

³⁰ Een lap van dierenhuid. Zie afbeeldingen van Khoikhoi-vrouwen in Smith en Pfeiffer, 1993, p.15, 16, 27, 29, 33 en 49.

4. De Kaapse 'echoput'

Ik heb geprobeerd iets van Krotoa's eigenzinnigheid, dat wat in de feministische theorie *agency*³¹ wordt genoemd, aan u door te geven. Wij moeten ons echter realiseren dat de 'feiten' over Krotoa ingebed zijn in een veel wijder vertoog over de Khoikhoi. Zoals de formidabele Zuid-Afrikaanse romanschrijver en onderzoeker Karel Schoeman in zijn *Die Suidhoek van Afrika* aantoont, staat Van Riebeecks dagboek daar tamelijk alleen in: "[D]it is opmerkelijk dat Van Riebeeck die voorkoms en gebruike van die Khoikhoi met belangstelling en welwillendheid beskrywe, en selde blyk gee van die vooringenomenheid wat die meeste blanke waarnemers van sy tyd gekenmerk het" (Schoeman 2002: 27). Van Riebeecks dagboek functioneert in een circuit van teksten over de Kaap. In de loop der jaren is een Kaapse 'echoput' ontstaan onder generaties journaalschrijvers die naar de Kaap reisden. Nieuwe reizigers lazen oudere, circulerende verslagen en met deze 'rough guides' in hun hoofden 'herontdekten' ze ter plekke het hele repertoire aan gegevens over de Khoi-mensen, alles dat reeds beweerd was. De sterkste verhalen kregen mythische status en gingen een eigen leven leiden. De Zuid-Afrikaanse romanschrijver J.M. Coetzee schrijft in *White Writing* over deze 'echoput' van het Kaapse vertoog, de fascinerende verwarring van woord en wederwoord die tot de dag van vandaag doorklinkt. De Kaap met zijn majestueuze Tafelberg en prachtige baaien is door de eeuwen heen zeker geroemd, en Coetzee zelf schrijft dat het een gebied is dat "in many respects een *lui-lekker land*" genoemd mag worden. Hem intrigeert de vraag waarom de Kaap in het collectieve voorstellingsvermogen van zeventiende- en achttiende-eeuwse Europeanen echter nooit, zoals bijvoorbeeld Java, als een paradijs of Tuin van Eden heeft gegolden. Volgens hem is "[t]he simplest answer to the question [. . .] that Africa could never, in the European imagination, be the home of the earthly paradise because Africa was not a new world. [. . .] The Cape [. . .] belonged to the farthest extremity of the Old [. . .]: peopled by natives whose way of life occasioned curiosity or disgust, but never admiration. It struck neither the trading company that administered it [de VOC] nor the prosperous public of an underpopulated Netherlands as a place with much to offer the settler or the investor" (Coetzee 1988: 2).³²

In die zin is het des te verwonderlijk dat de eerste vrouw van de oorspronkelijke gemeenschap in deze onparadijselijke voorstelling 'Eva' werd gedoopt. Een verklaring daarvoor zou kunnen liggen in de traditionele westerse filosofie waarin vrouwelijkheid niet alleen wordt geconceptualiseerd in oppositie tot mannelijkheid, maar ook nog eens wordt verdeeld in de opposities van goed en kwaad, waar

³¹ Zie Andermahr, 2002, p. 13-14.

³² Zie Coetzee, 1988, p. 1-11.

Maria tegenover Eva komt te staan. Maria verwijst in deze dichotomie naar het goede en kuise, het zorgzame en behoedende, terwijl Eva vaak als het onbetrouwbare, verleidelijke, natuurlijke, primitieve, zelfs barbaarse figureert.³³ Toen Krotoa naar het westerse Fort werd gebracht was er ook al een andere Maria, "Jan se vrou," Maria de la Queillerie.³⁴ Terwijl Maria's naam stond voor een ingetogen moederlijkheid en rationaliteit, werd de naam Eva blijkbaar passend gevonden voor Krotoa. Terecht, kunnen wij nu menen. Het 'kwade' blijkt immers altijd interessanter te zijn dan het 'goede.' Tot voor kort gaven de meeste blanke onderzoekers en schrijvers dan ook de meest negatieve geluiden aan elkaar door over de tot verval geraakte Krotoa.

Voor Jan en Maria van Riebeeck zijn standbeelden in Kaapstad opgericht, en alhoewel een tentoonstelling vorig jaar in Culemborg plaatsvond met de titel "Van Riebeeck held of hufter?" is hun beeld als deugdzame volksplanters vrijwel onaangetast gebleven, ordentelijk en dus saai. Over het algemeen hebben ze weinig tot de verbeelding van schrijvers gesproken. De roman *Purper Daeraad* (1952)³⁵ is daarvan een voorbeeld. De beeldvorming rond Krotoa daarentegen blijkt zich te hebben ontwikkeld tot een galmende, rijke en complexe echoput. De Khoise tolk sprak niet alleen tot Van Riebeecks verbeelding, maar gedurende de hele twintigste eeuw heeft een grote verscheidenheid kunstenaars en onderzoekers zich op haar gestort. Telkens worden er andere redenen verzonnen waarom Krotoa van een nuttige en bevoorrechte positie als tolk 'verviel' tot haar schaamtevolle dood in gevangenschap op Robbeneiland in 1674. Blijkbaar is Krotoa inzetbaar voor tal van eigen doeleinden.

In de minuten die mij als hooggeleerde vrouwe nog gegund zijn te spreken in deze gewijde ruimte, wil ik het graag met u hebben over drie twintigste-eeuwse constructies van Krotoa. Eerst bespreek ik het blijspel *Susanna Reyniers* uit 1908, geschreven door de in Nederland geboren Adriaan Francken, dan het Amsterdamse proefschrift van de jonge doctor Elizabeth Conradie uit 1934 en ten slotte de roman *Eilande* uit 2002 van Dan Sleight. En passant zal ik, vrees ik, de verleiding niet kunnen weerstaan nog enkele andere constructies van deze fascinerende figuur aan te wijzen.

³³ Zie Pattynama, 1992, p. 22-23.

³⁴ Zie De Kock en Krüger, 1972, p. 826 voor een biografische schets.

³⁵ Het boek is geschreven door Conradies grote vriendin en biografe, de taalkundige en cultuurhistorica Anna de Villiers.

5. Eva in het blijspel *Susanna Reyniers* (1908)

De titel van mijn lezing “Wat sê hulle?” is mede ontleend aan *Susanna Reyniers*, een blijspel dat in 1908 in Amsterdam verscheen.³⁶ De schrijver, Adriaan Francken, ging aan het eind van de negentiende eeuw in Zuid-Afrika wonen.³⁷ Blijkens zijn voorwoord achtte hij de ontwikkeling van de Afrikaanse taal aan de Kaap belangrijk. De namen van “persone” nemen een hele pagina in beslag; door zwarte horizontale streepjes zijn ze in drie groepen verdeeld. De eerste groep bestaat uit Amsterdammers: kooplui, een scheepskapitein en het gezin Reyniers, onder wie de 20-jarige oudste dochter Susanna.³⁸ Zij blijkt verliefd te zijn op Herman Ernst. Zijn naam treffen we aan bij de tweede groep personages die bij nader inzien allen blanke inwoners van de Kaap zijn: een bonte verzameling mensen. De derde groep zijn Khoi-personages. Eva wordt “tolkin” genoemd, alsook “dienstmeid bij Mevr. Van Riebeeck.” “Tolkin” staat tussen aanhalingstekens en draagt blijkbaar minder gewicht dan de mededeling zonder aanhalingstekens, “dienstmeid bij Mevr. Van Riebeeck.” Dat Krotoa de partner van Van Meerhoff is, wordt hoegenaamd niet vermeld. Integendeel. Francken zinspeelt er in zijn stuk op dat Van Meerhoff

³⁶ Zoals uit noot 25 blijkt, vraagt Harry in *Eilande* exact hetzelfde aan Krotoa, waaruit des te meer blijkt dat ze macht had en dat haar tolkfunctie naar twee kanten toe werkte.

³⁷ Francken (Noord-Holland, 1860 - Bloemfontein, 1949) verhuisde in 1891 naar Zuid-Afrika. “Hy was een van die Nederlandse opvoedkundiges wat met ’n groot en dwingende ideaal na hul nuwe vaderland kom [. . .]. Hy vereenselwig hom onmiddellik met die Afrikaanse gedagte en het ’n aktiewe aandeel aan die taalbeweging,” schrijft G.J.B. (in Kock 1968: 313). “Een woord vooraf” tot *Susanna Reyniers* wordt vooral gewijd aan “de taal van het stuk.” Francken schrijft dat hij “koos [...] voor de verschillende vormen van het Hollands zoals dit nu in Zuid-Afrika gesproken wordt. Zo vinden we dus naast het armoedig dialect van een Platneus de plumpe taal van een matroos; naast het beschaafde Afrikaans van de Kommandeur een liedje van Susanna geheel in het Nederlands. Die verscheidenheid geeft een vrij juist beeld van de taaltoestand hier te lande, zodat het elk verstandig man voorbarig voorkomt om nu al te gaan spreken van zo iets als een ‘Afrikaanse Letterkunde.’ Die Letterkunde moet nog komen en een Afrikaans, dat men *het* Afrikaans zou willen noemen, bestaat nog niet en mag volgens het meerendeel van gezaghebbende Afrikaners niet ontstaan zonder de machtige inwerking en medewerking van het Nederlands. Men wachte zich dus om de schone Susanna binnen te slepen in het kamp van een of ander Pan-Afrikaanse taalpartij. Bovendien – elk realisties aangelegd toneelstuk in proza staat slechts met één been in het gebied der schone Letteren” (Francken 1908: v). Zie ook het interessante artikel van Coetzee uit 1996.

³⁸ Francken schrijft in zijn inleiding: “De handelende personen zijn op een paar na histories en al komt de naam ‘Susanna Reyniers’ in het ‘Dagverhaal’ niet voor, we vinden er wel degelijk een aantekening omtrent ‘Seeckere Bruyt,’ die als man verkleed op het Fort de Goede Hoop is aangekomen” (Francken 1908: v). Zie verder Dekker en Van de Pol, 1989; Barend-van Haeften, 1996, p. 15 en de paragraaf “Women in Disguise” in Worden et al., 1998, p. 55.

vrijgezel is en verliefd op de houdster van de Stadsherberg. Dat Eva op het toneel had kunnen staan als 'vrouw-van' is dus niet alleen in het personenregister niet vermeld, maar wordt ook in het scenario verdonkeremaand. Als de verzwijging niet zo angstvallig was, zou je bijna zeggen dat zij hier heel feministisch voor vol wordt aangezien in haar zelfstandige functies met eigen macht en zeggingskracht.

Het ordenings- en identiteitsprincipe is hier een kruispunt van woonplaats en huidskleur. Wanneer Francken de ontwikkeling van de Afrikaanse taal werkelijk zo belangrijk zou hebben gevonden, zou hij een andere verdeling met vier of misschien vijf groepen hebben moeten maken. De Deen Pieter van Meerhoff, alsmede de Khoi-mannen zouden dan samen in een vierde groep zitten: voor hen allen is het Nederlands immers een vreemde taal. Eva had als spilfiguur een eigen categorie moeten krijgen. Dankzij het feit dat ze "voortreffelijke Nederlands" had leren spreken, hoort ze zowel bij de Khoi als bij de groep van Hollanders.³⁹ Zij bewoog voortdurend tussen de inwoners en de nieuwkomers. In haar talige tussenpositie deed zij strategisch belangrijk 'mannenwerk': tolkte tijdens reizen naar het binnenland en orchestreerde bijeenkomsten tussen de leiders van de twee opposerende groepen. Zij vertegenwoordigt met andere woorden een doorkruising en overschrijding van alle identiteitscategorieën die in de Kaapse samenleving speelden.

Het derde toneeltje in het derde bedrijf is wat mij betreft interessant (Francken 1908: 84-87). Eva verschijnt op het toneel dat zich afspeelt in een kamer in het Fort. In tegenstelling tot de scènes in Van Riebeecks dagboek, waaruit duidelijk blijkt hoe cruciaal de onderhandelingen tussen Hollanders en Kaapse bevolking waren waarin Krotoa/Eva figureerde, moet dit toneeltje volgens de tradities van het blijspel de lach opwekken. We treffen vertegenwoordigers uit alle groepen "persone" aan. De interacties tussen de Khoi en de Hollanders zijn triviaal en pietluttig. Ze zijn bedoeld om op een komische wijze de Khoikhoi te ridiculiseren. Die denigrerende behandeling van zwarten is een bekende troep in de blanke Zuid-Afrikaanse literatuur. Opmerkelijk is echter dat de chirurgijn Pieter van Meerhoff belachelijker dan menig 'jollie Hotnot' wordt voorgesteld.⁴⁰ Mijn suggestie is dat de belachelijke voorstelling van Van Meerhoff hier te maken heeft met het verzwegen feit van zijn relatie met Krotoa – een gevolg van het *going native*, wat in Indië zo fameus 'verindischen' werd genoemd.⁴¹

In het toneeltje schenkt Van Meerhoff de Khoi-'kapiteins' veel wijn, zingt beledigende liedjes en houdt ze spiegeltjes en een doosje voor waaruit een

³⁹ Zo geeft Belcher veel meer aandacht aan Krotoa/ Eva dan andere taalkundigen hadden gedaan (Belcher 1987: 17-36). Valkhoff heeft het wel over haar (Valkhoff 1966: 172, 214), Raidt (1991 en 1994) niet.

⁴⁰ Zie Gerwel, 1983.

⁴¹ Met dank aan Pamela Pattynama voor dit inzicht.

namaakslang te voorschijn komt. De zwarte mannen reageren telkens met uitroepen als “Auk!” en aaneenrijgingen van onverstaanbare monosyllaben die voor Khois moeten doorgaan, maar waar taalkundigen in hun zoektochten naar restanten van het Khois volgens mij niet veel aan zullen hebben.⁴² Bovendien blijkt “Meester Pieter” vrij hulpeloos in deze ‘*contact zone*’⁴³ te staan. Hij heeft Eva’s hulp als tolk nodig. Ten slotte verschijnt Jan van Riebeeck zelf op het toneel. Ook hij heeft Eva’s tolkvaardigheid nodig:

Die Hotnots.

O-loen-tati deebra-kwa, auk!

Kommandeur.

‘Wat sê hul, Eva?’

Eva.

Hul sê die Kommandeur het mooi haar.

Kommandeur. (*lachend*)

Sê vir hulle: hul peperkorrels is daarom mooier.

Eva.

Dema – khabinas – oloentati – kwa!

Kommandeur.

Eva, jij kan nou maar loop. (*af*)

Mij interesseert nu wáár Eva op dat moment naartoe zou zijn gegaan. Toen ik mij de afgelopen weken zo met Krotoa bezighield, heb ik mij van alles voorgesteld. Het meeste sprak mij het idee aan dat zij naar “a room of her own” ging en in haar eigen dagboek ging schrijven. Als Eva zo goed Nederlands kon leren spreken – ongehoord zo kort na 1652 voor een jonge Kaapse vrouw – was het toch ook mogelijk dat ze had leren schrijven. Uit het werk van Dekker en Van der Pol, van Barend-Van Haeften en Van Gemert weten we dat Nederlandse vrouwen in die tijd weinig schreven, maar toch is een kleine tien procent van de Nederlandse egodocumenten uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw van vrouwen.

⁴⁴ In het licht van de *agency* die Eva gehad moet hebben als tolk, een beeld dat in *Susanna Reyniers* toch ook weer opduikt, lijkt mij dat wij Krotoa zeker subjectstatus moeten toekennen. Voor de meeste Zuid-Afrikanen is zij echter heel lang slechts een traditioneel koloniaal object gebleven, product van Van Riebeecks dagboek dat

⁴² Den Bestens artikelen uit 1998 en 2002 zijn vooral van belang voor mijn onderwerp.

⁴³ Ik refereer hier aan een bekende term van Pratt (1992: 6-7). Van speciaal belang is Pratts schatplichtigheid aan de linguïstiek: “I borrow the term ‘contact’ here from its use in linguistics, where the term contact language refers to improvised languages that develop among speakers of different native languages who need to communicate with each other consistently, usually in context of trade” (Pratt 1992: 6-7).

⁴⁴ Zie Barend-Van Haeften, 1996, p. 12.

door velen nog altijd als het meest statusrijke geschrift van Zuid-Afrika wordt beschouwd.

6. Krotoa/Eva in *Hollandse skrywers uit Suid-Afrika* (1934)

Hoe heeft Elizabeth Conradie de eerste Nederlands-sprekende Zuid-Afrikaanse vrouw gerepresenteerd? Wat deed zij met de gegevens die zij opdiepte uit de archieven, het dagboek van Van Riebeeck en de reisjournalen van Van Meerhoff?⁴⁵ Conradie prijst in het dagboek van Van Riebeeck de “biografieë van beroemde en berugte ‘wilden’” die “uit ‘n grys verlede altyd weer jong en fris opstyg” (Conradie 1934: 7). Zij noemt Krotoa “die meid wat Van Riebeeck aangeneem en Eva laat doop het” (Conradie 1934: 10). Zij hanteert een literaire maatstaf, maar er klinken ook *mores* in haar kritieken door want zij vindt het onbegrijpelijk dat Pieter van Meerhoff met Krotoa trouwde. In haar optiek is hij immers een van de meest beschaafde mannen aan de Kaap. Conradie noemt tot tweemaal toe verbijsterd de datum waarop Eva en Van Meerhoff trouwden, telkens heel onfeitelijk. Zo schrijft zij dat hij op 2 juni 1664 “plegtig getrouwd is, toe sy al twee kinders van blanke vaders gehad het” (Conradie 1934: 13). Dat Van Meerhoff zelf de vader was van Eva’s kinderen, is een te gewaagde gedachte voor Conradie. Van Meerhoff was in haar ogen een “tragiese held [. . .] in die drama van hewige botsing tussen Kristendom en Heidendom [. . .]. Nêrens kon sy rustelose soekersgees bevrediging vind nie, nie in landreise nie, ook nie in die onnatuurlike huwelik wat hy op 2 Junie 1664 gesluit het” (Conradie 1934: 15). Bij zijn dood verplaatst Conradie zich op een vreemde manier in Eva: “So groot sou Eva se verdriet nie gewees het nie. Vir haar was dit ‘n verlossing uit die knellende bande van die beskawing en die Dagregister vermeld haar blye terugkeer in die boesem van haar eie swerwersvolkie” (Conradie 1934: 16).

Voor Conradie paste Krotoa/Eva absoluut niet in het bed van zo ongeveer de meest gedistingeerde ‘man of letters’ op dat moment aan de Kaap, maar nog minder in het exclusief blanke beeld van de Afrikanergeschiedenis die zij via Hollandse teksten aan het construeren was. Hoewel Krotoa/Eva van cruciaal belang was bij de ‘volksplanting’ en zelfs stammoeder is van vooraanstaande, zogenaamd blanke Kaapse families, dat kon en wilde zij niet onder ogen zien.⁴⁶

⁴⁵ Huigen vermeldt als gemakkelijkste vindplaatsen van de journalen die Van Meerhoff heeft bijgehouden: VRJ III, p. 492-499 en VRJ III, p. 351-353 (Huigen 1996: 156, 158).

⁴⁶ Matthee en Sleigh gaan in hun romans uitvoerig in op de geschiedenis van Pieterella, de dochter van Krotoa en Van Meerhoff. Zij trouwde met Daniel Zaaiman, oorspronkelijk uit Vlissingen, met wie ze op Mauritius en in de Kaap woonde. Zij hadden acht kinderen. Zie Pama, 1983, p. 373.

Ook Conradie was ervan overtuigd dat Eva's 'inherent' en 'natuurlijke' slechtheid naar boven kwam omdat zij niet meer op de 'goede weg' werd gehouden door Jan van Riebeeck en andere pleegvaders. Het was dit beeld rondom haar dat generaties lang ter versterking van het blanke superioriteitsgevoel aan Zuid-Afrikaanse geschiedenisstudenten werd doorgegeven.⁴⁷ Ook Eva's echte naam Krotoa was tot voor kort bij het brede Zuid-Afrikaanse publiek totaal onbekend.

7. Krotoa in postapartheid romans van rond 2000

Krotoa's verschijning in Van Riebeecks dagboek als sprekend subject biedt interessante mogelijkheden tot problematisering. Voor wie het dagboek leest met een andere agenda dan Adriaan Francken en Elizabeth Conradie treedt zij als een complexe en ambivalente figuur naar voren. Het vermoeden bijvoorbeeld dat Krotoa informatie over de motieven van de Hollanders doorspeelde aan haar Khoi-familieleden wordt nu niet langer simpelweg afgedaan als teken van ontrouw aan de goede Hollanders, maar gezien als bewijs van haar eigen macht en verbeelding. Bovendien is Krotoa steeds meer als favoriet personage van moderne schrijvers gaan functioneren en verkrijgt zij de afgelopen jaren steeds meer de status van een postmodern subject.⁴⁸ Dat begon in 1990 met de Engelstalige publicaties van Karen Press en in 1995 met opvoeringen van Antoinette Pienaars 'muziekdrama' over Krotoa's leven.

Kort achter elkaar zijn drie dikke romans over haar gepubliceerd. In 1999 verscheen *Krotoa-Eva: The woman from Robben Island* geschreven door Trudie Bloem, in 2001 *Pieterella van die Kaap* door Dalene Matthee en in 2002 *Eilande* door Dan Sleigh. Sleigh is archivaris van beroep. Dit laatste boek wordt thans door Riet de Jong-Goossens in het Nederlands vertaald. Ik vind het een fascinerende gedachte dat al deze schrijvers ieder met een eigen project in elkaars spoor de archieven aan het doorwerken waren. Alledrie zijn het fascinerende boeken, maar ik wil nu alleen kort ingaan op Sleighs boek.⁴⁹

Eilande is weliswaar wat wijldloepig maar ik vind het een meesterwerk. Het is een epos waarin de eerste jaren van de Kaapse nederzetting in grootse taferelen worden gereconstrueerd door zeven mannenfiguren die Krotoa en Pieterella

⁴⁷ Zie Muller 1968. Daarin staat één enkele zin over Eva: "[V]oor [Jan van Riebeeck se] vertrek [is] slegs een Hottentotmeid gedoop, naamlik Eva, wat as jong kind in sy huis opgeneem en opgevoed is" (Muller 1968). Dat zij een tolk was, wordt niet vermeld.

⁴⁸ Boëseken schreef al: "Oor elkeen van die vier Hottentot-tolke sou 'n mens 'n boek kan skryf: Herrij, Claes Das, Eva en nou Anthoni (Doman)" (Boëseken 1974: 160).

⁴⁹ Tijd- en ruimtegebrek noopt mij tot deze enkele abrupte opmerkingen over een groot en fascinerend vergelijkingsgebied.

hebben gekend. Aangrijpend vind ik vooral het laatste gedeelte, “Die klerk,” waarin Johannes de Grevenbroeck ⁵⁰ in zijn door de mot aangevreten toga zit te schrijven in een buitenkamer dichtbij Stellenbosch. Zijn doel is het schrijven van een boek, *Beeld van die Kaap*, over de eerste vijftig jaar van de volksplanting. Hij bezwijkt bijkans onder het gewicht van de reisverslagen en zegt: “’n Skrywer met ’n onvoltooide manuskrip is ’n siek mens, Altyd bedruk, gespanne” (Sleigh 2002: 706). Diezelfde gemoedstoestand ervoer ik toen ik bezig was met mijn speurtocht naar de bedolven verhalen over Krotoa: “Dit was geen nuwe storie nie.” “Jy kan nooit vertel sodat iemand ten volle begryp nie, want die hoorder sit in sy eie droom gevang” (Sleigh 2002: 719, 734).

8. Krotoa-dromers

Langs het wereldarchief surfend ontdekte ik dat de aardbol vol zit met ‘Krotoa-dromers.’ Zo kwam ik het nummer “Krotoa” uit 1969 tegen van de jazzpianist Dollar Brand/Abdullah Ibrahim op zijn album *African Sketchbook*. ⁵¹ Verder ontmoette ik de Johannesburgse kunstenaar Senzeni Marasela die in 2002 Van Riebeecks vertrek uit Amsterdam met drie schepen naar Kaap de Goede Hoop met een prachtige acte van transgressie.... In de Hortusvijver liet ze driehonderd flessen te water. De flessen waren gevuld met flarden waarheids- en verzoenings-commissieteksten. ⁵² De schrijver Zakes Mda verwijst in een artikel naar een witte vriend van hem die vaak over zijn “oma Krotoa” spreekt: “Krotoa’s figurative skeleton had remained in his family cupboard for centuries, awaiting this era of free selfdefinition when it would add prestige to the family’s pre-scripted identity” (Mda 2001: n.pag.). ⁵³

De genealogische website *RootsWeb.com* ⁵⁴ toont dat mensen van overall meepraten over hun verbintenis met Krotoa. Zo sluit Lesley Robertson uit Delft zich aan bij een *mailinglist* discussie, met de duidelijke behoefte Krotoa weer tot vlees en bloed te brengen. Zij schrijft: “In much of the discussion I’ve seen about

⁵⁰ Conradie besteedt veel aandacht aan De Grevenbroeck en noemt hem de “grootste en onderhoudendste Kaapse Latinis” (Conradie 1934: 58-60, 64-73).

⁵¹ ENJA CD 2026-2.

⁵² Marasela’s installatie *Rainbow Stories* was in Amsterdam te zien van 7 september t/m 20 oktober 2002. Zij maakte die speciaal voor de Hortus, als onderdeel van “Upstream,” een kunstmanifestatie in Amsterdam en Hoorn in het kader van het 400-jarig bestaan van de VOC.

⁵³ Zie <<http://www.ijr.org.za/papers/mda.html>>. Mda schreef zijn artikel “What it Means to Be African: Shifting Identities in the South African Context” in 2001. Daarin waarschuwt hij voor het biologisch-gedetermineerde concept van ‘Africanness.’

⁵⁴ Zie <<http://archiver.rootsweb.com/th/read/SOUTH-AFRICA/1999-01/0917390933>>.

Eva [. . .] I've often had the uncomfortable feeling that people couldn't see the woman for the symbol [. . .]. As far as I can see, my multi-great gran never had a chance from the moment her husband was murdered" (*RootsWeb.com* 2 feb. 1999). Enkele uren later antwoordt André van Rensburg uit Canberra, Australië: "Hopefully with our co-operative spirit we will discover a lot more about our common ancestor." ⁵⁵ De vroeger zo verguisde Krotoa blijkt thans zeer gewild als geclaimde voormoeder. Al deze mensen stellen zich op als 'multi-kleinkinderen' van een enkele vrouw, en in hun deelname aan zo'n roots-zoektocht ook als erfgenamen van het collectieve trauma van raciaal onderscheid.

Mijn onderzoek naar Krotoa wil geen nieuwe feiten over haar aan het licht te brengen. Ook gaat het mij er niet om feit van fictie te scheiden. Het raamwerk waarbinnen ik werk op het gebied van de Zuid-Afrikaanse taal, letterkunde en geschiedenis vormt een perspectief. Van daaruit kijk ik naar de manieren waarop en de omstandigheden waarin de uiteenlopende verhalen over de figuur van Krotoa worden geproduceerd en geconsumeerd. Wie spreekt over Krotoa, op welke momenten en in welke contexten werd zij voor verschillende doeleinden ingezet? De postkoloniale critica Spivak wees al op de bemiddeling van feilbare tolken (Spivak 1995: 28). Dankzij hun interventies zijn wij in staat degenen te horen die als stemloos worden getypeerd omdat zij geen tekst hebben nagelaten. Zo'n feilbare tolk was Jan van Riebeeck en de stoet tolken na hem. Ieder met een eigen politieke agenda hebben zij de figuur Krotoa, uitgerekend zelf een tolk, onder de aandacht geplaatst en daarmee het probleem van vertolking en interpretatie. Ik sluit af door u een beeld te laten zien dat gemaakt werd door de spraakmakende Johannesburgse kunstenaar Kendell Geers. ⁵⁶ Sinds een aantal jaren woont hij in Brussel. Daar vindt hij vaak op vlooiemarkten Afrikaanse objecten die ooit door Europeanen zijn aangeschaft maar later terzijde zijn geschoven. Het beeld dat u ziet, *Twilight of the Idols*, is gemaakt van zo'n gevonden voorwerp. Geers heeft het omwikkeld met roodwit gestreepte *chevrontape*, het soort dat in verbod- en gevaarzones wordt gebruikt. De handeling van de kunstenaar, zijn beeld van een beeld, roept allerlei associaties bij me op. Op het gevaar af dat ik uw eigen associaties belemmer, wil ik u toch de mijne in relatie tot Krotoa voorleggen. Het beeld roept op z'n minst vier associaties bij me op. Dat van versmoring: Krotoa is lang gesmoord in nationalistische verhalen over haar. Dat van preservering: zoals een gebalsemde mummie heeft Krotoa de aanslagen des tijds overleefd. Van verpakking: Krotoa is een 'travelling concept.' Met haar kun je alle kanten op. Van be-

⁵⁵ Robertson schrijft op 2 februari 1999. Dezelfde dag antwoordt Van Rensburg hem.

⁵⁶ Het beeld (zie omslagillustratie op de achterkant) (collectie Linda M. Pace, ArtPace Foundation, San Antonio) is gemaakt in 2002. De recente expositie van Geers, getiteld "The Prodigal Son," was van 10 tot 31 mei 2003 te zien in de Goodman Gallery, Johannesburg. Zie Sans, 2003, p. 28-34.

waring: als een archiefdoos is ze met touw dichtgeknoopt in afwachting van de volgende onderzoeker die de verleiding niet kan weerstaan het verborgene dat zich aan de blik onttrekt, op te diepen. Het beeld ontroert en ontwricht mij. Ik, en wellicht ook u, word uitgedaagd tot een eigen verbeeldingrijke interpretatie.

Baie dankie

Zeer gewaardeerde toehoorders, ik ga nu graag over tot het uitspreken van mijn oprechte dankwoorden aan de Universiteit van Amsterdam, in het bijzonder het College van Bestuur, de decaan en de secretaris van de faculteit Geesteswetenschappen en het curatorium. Ik dank allen voor het gestelde vertrouwen, niet alleen in mij, maar vooral ook in het vakgebied waarvoor ik hier sta. Ik zie het als mijn taak dat vertrouwen waar te maken en zal mijn beste krachten geven aan het voortbestaan van de Zuid-Afrikaanse letterkunde aan deze Universiteit. Ik ben pas weer sinds februari 2001 in Nederland. Om dat legaal mogelijk te maken en om weer in dit vlakke land te aarden, heb ik veel steun en hulp gekregen. Mijn hartelijke dank gaat uit naar Dick van Halsema, Joke Putters en mijn collega's van de vakgroep Moderne Nederlandse Letterkunde aan de Vrije Universiteit. Naar Marita Mathijssen, het secretariaat en mijn nieuwe collega's aan de UvA, naar Wim van den Bergh die in 1979 medelezer was van mijn afstudeerscriptie in Utrecht. Naar Bert Paasman en Marijke Barend-van Haeften die met de presentatie van hun boek *De Kaap: Goede Hoop halverwege Indië* bewijs leverden van de brede belangstelling die er al in de leerstoelgroep Historische Letterkunde bestaat voor Zuid-Afrikaanse teksten. Naar de studenten van de VU en de UvA voor jullie eigenzinnige nieuwsgierigheid en kritische vragen. Naar mijn docenten en collega's aan mijn *alma maters*, de Universiteiten van Stellenbosch, Utrecht en de Witwatersrand. Ik dank verder iedereen die hetzij door woord of daad, hetzij door louter te bestaan, een stimulans is geweest voor mijn werkkraft en voor de vervulling van mijn wens op deze plaats te staan. Mijn speciale dank gaat uit naar familie, vriendinnen en vrienden en u allen die van dichtbij en van ver gekomen zijn om deze dag zo feestelijk te maken.

Graag wil ik in enkele gevallen specifiek zijn. Baie dankie vir my pa en my ma – dat julle my my eie paadjies laat loop het, eers Stellenbosch toe, daarna na Nederland, ook die kleiner maar belangriker ompaadjies soos ons gedeelde tog na Robbeneiland, en veral ook dat julle vanmiddag hier is. Baie dankie ook vir my tweelingsussie Christine wat naby voel, selfs al is sy nie hier nie. Hulde wil ik betuigen aan een aantal mensen die voor mij persoonlijk én in het algemeen veel voor de Zuid-Afrikaanse literaturen, taal en mensen in Nederland betekenen: Elisabeth Eybers, wat die pragtigste Afrikaanse poësie in Amsterdam skryf en wat so baie Nederlandse lesers in die Afrikaanse letterkunde geïnteresseerd gemaak

het. Baie dankie ook vir ons vriendskap oor 30 jaar. Hans Ester uit Nijmegen, voorzitter van het Suid-Afrikaanse Instituut. Jarelang heeft hij de Zuid-Afrikaanse letterkunde in Nederland gepropageerd en was hij de drijfkracht achter het weer instellen van dit bijzondere hoogleraarschap. Dank tegelijkertijd aan het SAI-bestuur en aan Sief Velkamp die de geschiedenis van deze leerstoel zo duidelijk heeft geschetst. Mijn vrienden: Riet de Jong-Goossens, vertaalster van het Zuid-Afrikaans, de kunstenares Marlene Dumas, Erik van den Bergh en Ineke van Kessel, historici en lezers, Paul Faber, conservator van de tentoonstelling "Familieverhalen uit Zuid-Afrika: Een groepsportret." Ik sta stil bij de nagedachtenis aan twee mensen die zoveel hebben gedaan voor het stimuleren van de Zuid-Afrikaanse letterkunde in Nederland: Truida Lijphart-Bezuidenhout. In 1974 toen ik voor het eerst in Amsterdam kwam, leek niets mij fijner dan ooit ook Zuid-Afrikaanse letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam te doceren. Adriaan van Dis heeft haar inspirerende persoonlijkheid vanochtend tijdens het symposium al herdacht; Vernie February: voorvechter voor vrijheid en gelijkheid in Zuid-Afrika. Graag gedenk ik zijn liefde voor gemarginaliseerde literaturen, vir 'n lekker storie, en dank ek hom vir vriendskap en steun, vanaf die jare sewentig tot aan die Victoria Waterval-beraad in 1989 en daarna weer hier in Amsterdam. Many thanks to Zoë Wicomb who came to Amsterdam especially to help make this such a momentous occasion for South African literature. Thank you for speaking so provocatively about writing in a New South Africa this morning.

Ek wil my Suid-Afrikaanse vriendinne bedank wat vandag nie hier kan wees nie, Marlene van Niekerk en Ingrid Winterbach in die besonder, maar veral ook diegene wat wel spesiaal vir hierdie geleentheid uit Suid-Afrika gekom het. Marietjie Joubert vir ons jarelange vriendskap en gasvryheid in Johannesburg. Dankie Gerrit Olivier, vir kollegialiteit aan die Universiteit van die Witwatersrand in Johannesburg en jou gewaardeerde promotorskap van my proefskrif oor Elisabeth Eybers. Dank ook aan alle ander Suid-Afrikaanse kollega's wat hier teenwoordig is.

Last but not least dank ik Pamela Pattynama, zij die mij heeft verleid weer in Amsterdam te willen wonen, zij die mij met levenslust bezielt om het werk dat mij uit het hart gegrepen is hier aan de UvA te kunnen doen.

Ik heb gezegd.

Bibliografie⁵⁷

- Abrahams, Yvette. 1996. "Was Eva Raped? An Exercise in Speculative History." *Kronos* 23. 3-21.
- Alexander, Neville. 1996. "Mainstreaming by Confluence: The Multilingual Context of Literature in South Africa." *World Literature Today* 70:1. 9-12.
- Andermahr, Sonya, et al. 2002. *A Glossary of Feminist Theory*. Londen: Arnold.
- Anderson, Benedict. 1991. *Imagined Communities: Reflections on the origin and Spread of Nationalism*. Revised edition. Londen: Verso.
- Atkinson, Brenda en Candice Breitz, eds. 1999. *Grey Areas: Representation and Politics in Contemporary South African Art*. Rivonia: Chalkham Press.
- Barend-van Haeften, Marijke. 1996. *Op reis met de VOC: De openhartige dagboeken van de zusters Lammens en Swellengrebel*. Zutphen: Walburg Pers.
- Barend-van Haeften, Marijke en Bert Paasman. 2003. *De Kaap: Goede Hoop halverwege Indië*. Hilversum: Verloren.
- Barnard, A. 1992. *Hunters and Herders of Southern Africa: A Comparative Ethnography of the Khoisan Peoples*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Beekman, E.M. 1998. *Paradijzen van weleer: Koloniale literatuur uit Nederlands-Indië 1600-1950*. Amsterdam: Prometheus.
- Belcher, Ronnie. 1987. "Afrikaans en kommunikasie oor die kleurgrens." *Afrikaans en Taalpolitiek: 15 Opstelle*. Reds Hans du Plessis en Theo du Plessis. Pretoria: HAUM Opvoedkundige Uitgewery. 17-36.
- Besselaar, G. 1933. *Afrikaanse taal- en letterkunde universitair studievak te Amsterdam*. Amsterdam: N.V. Swets & Zeitlinger.
- Besten, Hans den. 1998. "'Grote capiteyn moeske slim' of: Waar zijn de Kaapse pidgins gebleven?" *Mengelwerk voor Muysken*. Reds Adrienne Bruyn en Jacques Arends. Amsterdam: Instituut voor Algemene Taalwetenschap. Publicaties van het Instituut voor Algemene Taalwetenschap 72. 257-261.
- . 2002. "Khoekhoe Syntax and Its Implications for L2 Acquisition of Dutch and Afrikaans." *Journal of Germanic Linguistics* 14.1. 3-56.
- Bloem, Trudie. 1999. *Krotoa-Eva: the Woman from Robben Island*. Kaapstad: Kwela.
- Boëseken, Anna. 1974. *Jan van Riebeeck en sy gesin*. Kaapstad: Tafelberg.
- Boshoff, S.P.E. en G.S. Nienaber. 1967. *Afrikaanse etimologieë*. Pretoria: Die Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns.
- Bosman, D.B. 1942. "Uit die biografie van 'n Hottentottin: 'n Eksperiment in beskawing." *Die Huisgenoot* 3 en 10 juli 1942.
- Bosman, D.B. en H.B. Thom, reds. 1952-1957. *Dagregister gehouden by den oppercoopman Jan Anthonisz Van Riebeeck*. 3 dln. Kaapstad: A.A. Balkema.
- Botha, T.J.R. red. 1989. *Inleiding tot die Afrikaanse taalkunde*. Pretoria: Academica.
- Bozzoli, Belinda red. 1983. *Town and Countryside in the Transvaal*. Johannesburg: Ravan Press.

⁵⁷ Voor dit onderzoek is ook een groot aantal recensies van boeken over Krotoa geraadpleegd die hier niet verder vermeld worden.

- Bredekamp, H.C. 1982. *Van veeverskaffers tot veewagters*. Belville: Universiteit van Wes-Kaapland se Instituut vir Historiese Navorsing.
- . 1992. "Afrikaanse Geskiedskrywing en die Khoisan." *Afrikaanse geskiedskrywing en letterkunde: Verlede, hede en toekoms*. Red. H.C. Bredekamp. Belville: Universiteit van Wes-Kaapland se Instituut vir Historiese Navorsing. 54-70.
- Chapman, Michael. 2003. *Southern African Literatures*. Pietermaritzburg: University of Natal Press.
- Coetzee, Carli. 1996. "Early Afrikaans Theatre and the Erasure of the Black Face: Some Notes on *Susanna Reyniers*." *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans* 3.2. 146-157.
- . 1998. "Krotoä Remembered: A Mother of Unity, A Mother of Sorrows?" *Negotiating the Past: The Making of Memory in South Africa*. Eds Sarah Nuttall and Carli Coetzee. Oxford: Oxford University Press.
- Coetzee, J.M. 1988. *White Writing: On the Culture of Letters in South Africa*. New Haven: Yale University Press.
- Coller, van, H.P., red. 1998 en 1999. *Perspektief en profiel: 'n Afrikaanse literatuurgeskiedenis*. Pretoria: J.L. van Schaik.
- Comaroff, J.L en J. Comaroff. 1997. *Of Revelation and Revolution*. Volume II: *The Dialectics of Modernity on a South African Frontier*. Chicago: University of Chicago Press.
- Conradie, E.J.M. 1934. *Hollandse skrywers uit Suid-Afrika: 'n Kultuur-historiese studie, Deel I (1652-1875)*. Pretoria: J.H. de Bussy.
- Conradie, Elizabeth. 1949. *Hollandse skrywers uit Suid-Afrika: 'n Kultuurhistoriese studie, Deel II (1875-1905)*. Kaapstad: H.A.U.M. h/a J.H. de Bussy.
- Conradie, Pieter. 1998. "The story of Eva (Krotoa): Translation Transgressed." *Tydskrif vir Literatuurwetenskap/Journal of Literary Studies* 14.1/2. 55-66.
- Davenport, T.R.H. en Christopher Saunders. 2000. *South Africa: A Modern History*. 5th ed. Houndmills etc.: Macmillan Press.
- Dekker, Rudolf en L. Van de Pol. 1989. *Vrouwen in mannenkieren: De geschiedenis van een tegendraadse traditie. Europa 1500-1900*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Derrida, Jacques. 2002. "Archive Fever in South Africa." *Refiguring the Archive*. Eds Carolyn Hamilton et al. Kaapstad: David Philip. 38-60.
- Elphick, Richard. 1985. *Khoikhoi and the founding of White South Africa*. Johannesburg: Ravan.
- Elphick, Richard en Hermann Giliomee, reds. 1989. *The Shaping of South African Society, 1652-1840*. 2nd edition. Kaapstad: Maskew Miller Longman.
- Erasmus, Zimitri, ed. 2001. *Coloured by History, Shaped by Place: New Perspectives on Coloured Identities in Cape Town*. Kaapstad: Kwela Books & SA History Online.
- Ester, Hans en Arjan van Leuvensteijn, reds. 1995. *Afrikaans in een veranderende context: Taalkundige en letterkundige aspecten*. Amsterdam: Suid-Afrikaanse Instituut.
- February, V.A. 1981. *Mind your Colour: The 'Coloured' Stereotype in South African Literature*. Londen: Kegan Paul.
- Foucault, Michel. 1970. *The Order of Things: An Archaeology of Human Knowledge*. Londen: Tavistock.

- . 1972. *The Archaeology of Knowledge and the Discourse on Language*. New York: Harper.
- Francken, Adriaan. 1908. *Susanna Reyniers*. Amsterdam: J.H. de Bussy.
- Franken, J.L.M. 1953. *Taalhistoriese bydraes*. Kaapstad: A.A. Balkema.
- Garber, Marjorie. 1993. *Vested Interests: Cross-Dressing and Cultural Anxiety*. New York: Harper.
- Gerwel, J. 1983. *Literatuur en apartheid: Konsepsies van 'gekleurdes' in die Afrikaanse roman tot 1948*. Kasselsvlei: Kampen-Uitgevers.
- Godée Molsbergen, E.C. 1937. *Jan van Riebeeck en zijn tijd*. Amsterdam: S.L. van Looy.
- Hamilton, Carolyn, et al. 2002. *Refiguring the Archive*. Kaapstad: David Philip.
- Heerden, Petronella van. 1923. *Die sogenaamde Adenomione van die ovarium*. Amsterdam: H.J. Paris.
- Heese, J.A. 1971. *Die herkoms van die Afrikaner, 1757-1867*. Kaapstad: A.A. Balkema.
- Hirsch, Marianne. 2002. *Family Frames: Photography, Narrative and Postmemory*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hofmeyr, Isabel. 1987. "Building a Nation from Words: Afrikaans Language, Literature and 'Ethnic Identity,' 1902-1924." *The Politics of Race, Class and Nationalism in Twentieth Century South Africa*. Eds Shula Marks en Stanley Trapidoeds. London: Longman.
- Huigen, Siegfried. 1996. *De weg naar Monomotapa: Nederlandstalige representaties van geografische, historische en sociale werkelijkheden in Zuid-Afrika*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Hutcheon, Linda. 1989. *The Politics of Postmodernism*. New York: Routledge.
- Jaarsveld, F.A. van. 1969. *Van Van Riebeeck tot P.W. Botha: 'n Inleiding tot die geskiedenis van die Republiek van Suid-Afrika*. Johannesburg: Perskor.
- Jansen, Ena. 2000. "Notities over de weerklank van Zuid-Afrikaanse literaire vertogen." *Nederlandse Letterkunde* 5:3. 204-218.
- Kannemeyer, J.C. 1978. *Geskiedenis van die Afrikaanse Literatuur*. Dln I. Pretoria: Academica.
- Keegan, Timothy. 1996. *Colonial South Africa and the Origins of the Racial Order*. Cape Town: David Philip.
- Kieskamp, Andrea. 2000. *De Khoekhoe tijdens het bewind van Jan van Riebeeck 1652-1662: Een bronnenonderzoek*. Diss. Universiteit van Amsterdam.
- Kock, W.J. de, red. 1968. *Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek*. Dln I. Kaapstad: Nasionale Boekhandel.
- Kock, W.J. de en D.W. Krüger, reds. 1972. *Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek*. Dln II. Kaapstad: Tafelberg-Uitgewers.
- Kok, Ingrid de. 1996. "Standing in the Doorway." *World Literature Today* 70:1. 5-8.
- Komrij, Gerrit. 1999. *De Afrikaanse poëzie in duizend en enige gedichten*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Kruger, Robert and Abebe Zegeye, eds. 2001. *Culture in the New South Africa*. Kaapstad: Kwela Books & SA History Online.
- Landman, Christina. 1996. "The religious Krotoa." *Kronos* 23. 22-35.

- Lenta, Margaret. 1999. "Speaking for the Slave: Britain and the Cape, 1751-1838." *Literator* 20.1. 103-117.
- Liebenberg, Otto. 1998. "Dr. Bettie Conradie (1903-1939) se erflating." Bloemfontein: NALN Webwerf.
- Louw, N.P. van Wyk. 1950. *Die digter as intellektueel*. 's-Gravenhage: A.A.M. Stols / Johannesburg: Constantia.
- Malherbe, V.C. 1990. *Krotoa, Called 'Eva': A Woman between*. Kaapstad: Centre for African Studies.
- Matthee, Dalene. 2001. *Pieterella van die Kaap*. Kaapstad: Tafelberg.
- McClintock, Anne. 1995. *Imperial Leather: Race, Gender and Sexuality in the Colonial Context*. New York: Routledge.
- Mda, Zakes. 2001. "What it Means to Be African: Shifting Identities in the South African Context." 1 april 2003 <<http://www.ijr.org.za/papers/mda.html>>.
- Moorrees, A. 1937. *Die Nederduitse Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika 1652-1873*. Kaapstad: Suid-Afrikaanse Bybelgenootskap.
- Muller, C.F.J., red. 1968. *500 jaar Suid-Afrikaanse geskiedenis*. Pretoria: Academica.
- Nuttall, Sarah and Carli Coetzee, eds. 1998. *Negotiating the Past: The Making of Memory in South Africa*. Oxford: Oxford University Press.
- Olivier, Gerrit en Anna Coetzee, reds. 1994. *Nuwe perspektiewe op die geskiedenis van Afrikaans*. Halfweghuis: Southern Boekuitgewers.
- Pama, C. 1983. *Die groot Afrikaanse familienaamboek*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Pattynama, Pamela. 1992. *Passages*. Kampen: Kok Agora.
- Plaatje, Sol T. 1982. *Native Life in South Africa*. Johannesburg: Ravan Press.
- Plessis, Theo du. 1998. "Taal- en vertaalpolitiek in het nuwe Zuid-Afrika." *Filter: Tijdschrift voor vertalen & vertaalwetenschap*. Afrikaans-nummer. Red: Cees Koster en Barbara de Lange. 5:3. 56-66.
- Pratt, Mary Louise. 1992. *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. Londen: Routledge.
- Press, Karen. 1990. *Bird Heart Stoning the Sea. Krotoa's Story. Lines of Force*. Kaapstad: Bucchu Books.
- Ross, Robert. 2001. *Zuid-Afrika: een geschiedenis*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Raidt, E.H. 1991. *Afrikaans en sy Europese verlede*. Kaapstad: Nasou Beperk.
- Raidt, Edith H. 1994. "Vrouetaal en taalverandering." *Historiese taalkunde: Studies oor die geskiedenis van Afrikaans*. Johannesburg: Witwatersrand University Press. 175-216.
- Roberge, Paul. 1993. *The Formation of Afrikaans. Spil: Stellenbosch Papers in Linguistics* 27. 1-109.
- Roots Web Com*. 1 april. 2003. <<http://archiver.rootsweb.com/th/read/SOUTH-AFRICA/1999-01/0917390933>>.
- Sans, Jerome. 2003. "Sand in the Vaseline." *Art South Africa* 1.3. 28-34.
- Schoeman, Karel. 2001. *Armosyn van die Kaap: Die wêreld van 'n slavin, 1652-1733*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Schoeman, Karel, red. en vertaler. 2002. *Die Suidhoek van Afrika: Geskifte oor Suid-Afrika uit die Nederlandse tyd, 1652-1806*. Pretoria: Protea Boekhuis.

- Scholtz, H. van der Merwe. 1959. *In en om die gedig*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Schutte, G.J. 2002. "Armosyn en Pieternella van die Kaap." *Zuid-Afrika* 5. 108-109.
- . 2003. "Three Hundred and Fifty Years of Dutch-South African Relations." *The Low Countries* 11 april 2003.
- Sleigh, D. 1992. *Die buiteposte: VOC-buiteposte onder Kaapse bestuur, 1652*. Kaapstad: HAUM.
- . 2002. *Eilande*. Kaapstad: Tafelberg.
- Smith, Andrew B. and Roy H. Pheiffer. 1992. *The Khoikhoi at the Cape of Good Hope: Seventeenth-century drawings in the South African Library*. Kaapstad: South African Library.
- Spence, Jo. 1988. *Putting Myself in the Picture: A Political, Personal and Photographic Autobiography*. Seattle: Real Comet Press.
- Spence, Jo en Patricia Holland, eds. 1991. *Family Snaps: The Meanings of Domestic Photography*. Londen: Virago.
- Steyn, J.C. 1980. *Tuiste in eie taal*. Kaapstad: Tafelberg.
- Stoler, Ann Laura. 2002. "Colonial Archives and the Arts of Governance: On the Content in the Form." *Refiguring the Archive*. Eds. Carolyn Hamilton et al. Kaapstad: David Philip.
- Spivak, Gayatri Chakravorty. 1995. "Can the Subaltern Speak?" *The Post-Colonial Studies Reader*. Eds B. Ashcroft, G. Griffiths and H. Tiffin. London: Routledge.
- Valkhoff, Marius F. 1966. *Studies in Portuguese and Creole*. Johannesburg: Witwatersrand University Press.
- Veltkamp-Visser, Sief. 2003. "De eerste leerstoel Afrikaans in Amsterdam." *Zuid-Afrika* 4/5. 50-53.
- Verbeeck, Georgi. 1999. "Een nieuw verleden voor de 'Rainbow Nation': Geschiedschrijving en politiek in Zuid-Afrika." *Tijdschrift voor Geschiedenis* 112. 239-262.
- Villiers, Anna de. 1952. *Purper daeraad*. Johannesburg: Dagbreek-Boekhandel.
- Vuuren, Helize van. 1999. "Saartjie, Kaatjie en Lena: 'n krities-historiese ondersoek van 'n vroue-karakter in die Suid-Afrikaanse letterkunde." *Stilet* XI.2. 1-13.
- Worden, Nigel, et al. 1998. *Cape Town: The Making of a City*. Claremont: David Philip and Hilversum: Verloren.
- Zegeye, Abebe, ed. 2001. *Social Identities in the New South Africa*. Kaapstad: Kwela Books & SA History Online.